

**Investigating the logic of the political interplation of governments in the
Islamic Republic of Iran**Hussein Saberdamirchi¹ | Sajjad marjani²

Received Date: 2024/07/27

Accept Date: 2025/07/13

Cite: Saberdamirchi, H. and marjani, S. (2026). Investigating the logic of the political interplation of governments in the Islamic Republic of Iran. *Crisis Studies of the Islamic World*, 12(4), 1-32.

DOI:**Abstract**

The Islamic Republic of Iran is the result of the revolutionary confrontation of the multiple and marginal forces of Iran's political history with the Pahlavi government. The main question of the current research is, what were the coordinates of the power block and the political interplation of the society in the governments after the revolution? What kind of crises and possibilities of political development have these coordinates been associated with during four decades? The method used in this research was historical sociology (Weberian ideal type) and the examination of historical documents. The results of the indicate, there have been objective, semi-independent and multi-layered structural relations between the power block, the logic of interplating the government and the power elites. Based on the typical perspective, in a witness pole, anarchy and elite unity are two sides of the coin, as we are in the interim government, where a kind of pluralism and democracy can be identified as a structural consequence of the revolutionary situation. On the other side, we have been faced with the mechanisms of monopoly powering and digesting the economy in political logic and the crisis in calling and political powering in the years leading up to the nineties.

Keywords: Interplation logic, power block, structural crisis, political economy, Political empowerment

¹. Ph.D. in Political Sociology of the Islamic Republic of Iran, Instructor at Farhangian University of Mazandaran, h.saber91@gmail.com (Corresponding author)

². M.A. in Sociology, Shahed University of Tehran; Social Researcher at the Academic Center for Education, Culture and Research (ACECR), Tehran, sajjadmarjani68@gmail.com

1. Introduction

With the popular revolution of February 1979, the power bloc of the previous regime disintegrated. Consequently, various groups and forces seeking entry into the power bloc of the newly established state set to work, entering into competition and conflict to attract the material and intellectual forces of society. The reconstruction of the state structure and the power bloc took place amidst these conflicts and through the process of personnel placement (i.e., political interpellations).

The main hypothesis of this research is that by examining the ideological discourses of post-revolutionary governments using the concept of "political interpellation," we can better understand the logic behind the formation of the materiality of the political structure. The key issue becomes clearer when we consider that the crises emerging in post-revolutionary governments have been both the result of a specific type of political personnel placement and ideological interpellations, and have themselves intensified that personnel placement—a personnel placement that has consistently benefited the economic and social interests of certain strata and classes. Therefore, the main question of this article is: What have been the coordinates of the power bloc and the political interpellation of society in post-revolutionary governments? And what crises and opportunities for political development have these coordinates produced over four decades?

2. Methodology and Theoretical Framework

According to Weber: "An ideal type is formed by the one-sided accentuation of one or more points of view and by the synthesis of a great many diffuse, discrete, more or less present and occasionally absent concrete individual phenomena, which are arranged according to those one-sidedly emphasized viewpoints into a unified analytical construct." In this research, in the historical narrative of the periods, we employ Max Weber's methodological tool of the "ideal type" to construct concepts, patterns, and trends through typification. That is, we first compare the data from Iran's objective post-revolutionary history and the analytical categories with rational criteria; then we isolate and synthesize the common elements of each historical period, resulting in the emergence of a specific typology.

"To interpellate" means to conceive of individuals as independent subjects endowed with will; this conception is common to all ideologies. It is through this interpellation that the various parts of a political system are connected and unified. To advance the analysis, we must distinguish between different types of political interpellation. Ernesto Laclau, inspired by Louis Althusser's concept of "interpellation," draws an important distinction between class interpellation and popular interpellation:

In class interpellation, the main contradiction lies between the infrastructural forces that constitute class interests; here, one class interpellates others to achieve its own specific goals.

In popular interpellation, the main contradiction lies among the forces that have themselves constituted the hegemonic power bloc.

The concept of the "power bloc" used in this research was first developed by Antonio Gramsci and later expanded by Nicos Poulantzas. This concept refers to a situation where power is held by a coalition of ruling classes; the hegemonic (dominant) part of this coalition, through its political and ideological methods, organizes and regulates the agreement between the state and the ruling classes.

3. Discussion

In the analysis section, we extract the coordinates of each period by focusing on two things: the main crisis of that period and the practical solution that was implemented. In fact, in each period of crisis, we demonstrate how the logic of political interpellation of forces operated. The crisis that emerges in each period carries the effect of the past and also points the way to the future. On the one hand, the crisis shows how the power relations of previous and current political forces have become condensed. On the other hand, within the crisis lie possible and practical solutions for the future. Political interpellation of forces is, in fact, the attempt of the crisis-ridden power bloc, but this same attempt also proposes a possible solution; if that solution is implemented, it transforms the elements and relations within the power bloc.

Looking at Althusser's perspective in the essay "Contradiction and Overdetermination," it can be said that although the primary crisis of states is ultimately determinant, in practice this primary crisis never purely and by itself determines the configuration of the political materiality of a period. Rather, a relatively independent and multi-layered relationship exists among the primary crisis, the power bloc, and political interpellation.

4. Conclusion and Suggestions

The results show that after the 1979 revolution, crises have two characteristics: they both demonstrate how power relations within the bloc of Islamist forces have become materially condensed, and they present possible solutions—solutions that are implemented in the form of populist-ideological interpellation of forces. In other words, if we understand the primary crisis of the ideological state, we can grasp the nature of the relationship among the power bloc, the state, and the formation of elites.

With this theoretical perspective, the formation of elites can be narrated in a typical pattern as follows: at one pole, there is a kind of democratic interpellation, which is both a method and a political philosophy. At the other pole, the economy is dissolved into the political logic of the ruling elites, and ideological interpellation appears in the form of class politics and quasi-oligarchic monopolism within the power bloc (the post-2009 period).

In the post-2021 period (the Raisi government), the logic of political interpellation of forces has been influenced by a kind of "surplus of forces" at the level of the materiality of the political crisis:

At the level of political materiality, this surplus manifests itself in two ways: first, vertical, top-down personnel placement in the redistributive economy; second, vertical, top-down personnel placement in the political sentiments and ideological imagination of the people.

In the realm of crisis, this surplus of meaning manifests itself in the form of a set of problems that none of the knowledge institutions, ideological apparatuses, or theoretical spokespersons of the hegemonic bloc (such as the seminaries, universities, mosques, and their spokespersons) are able—or have the will—to accept and resolve.

بررسی منطق فراخوانی سیاسی دولت‌ها در مواجهه با چالش‌ها در جمهوری اسلامی ایران

حسین صابر دمیرچی^۱ | سجاد مرجانی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۶

استناد: صابر دمیرچی، حسین و مرجانی، سجاد. (۱۴۰۴). بررسی منطق فراخوانی سیاسی در دولت‌های جمهوری اسلامی ایران (مادیت سیاسی؛ بلوک قدرت و منطق فراخوانی). *بحران پژوهی جهان اسلام*، ۱۲(۴)، ۳۲-۱.

DOI:

چکیده

جمهوری اسلامی ایران حاصل مواجهه انقلابی نیروهای چندگانه و حاشیه‌ای تاریخ سیاسی ایران با دولت پهلوی است. هدف اصلی مقاله حاضر بر کردن شکاف میان پراتیک سیاسی صورت گرفته در سطح مادیت سیاسی دولت‌های پس از انقلاب و پراتیک نظری است که امکان فهم مسائل و پاسخ‌های ارائه شده را سامان می‌دهد. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که منطق شکل‌گیری بلوک قدرت و فراخوانی سیاسی نیروهای اجتماعی در دولت‌های پس از انقلاب چگونه بوده است؟ و این منطق چه نوع بحران‌ها و پاسخ‌های عملی را پیش رو گذاشته است؟ روش مورد استفاده در این پژوهش جامعه‌شناسی تاریخی (ایده‌آل تایپ وبری) و بررسی اسناد و متون تاریخی بوده است. نتایج حاکی از این است که در جمهوری اسلامی ایران میان بحران اصلی هر دوره، بلوک قدرت، فراخوانی سیاسی، روابط ساختاری عینی، نیمه مستقل و چند لایه‌ای وجود داشته است. این سه عرصه از طریق منطق اقتصادی حکومت و بحران ساختاری هر دوره تعین پیدا می‌کنند. بر اساس چشم‌انداز تیبیکال در یک قطب شاهد آناژشی و وحدت نخبگان به مثابه دو روی سکه در دولت موقت هستیم که نوعی چند صدایی و دموکراسی به مثابه پیامد ساختاری وضعیت انقلابی قابل شناسایی هست. در قطب دیگر با ساز و کارهای انحصار نیروگذاری و هضم شدن اقتصاد در منطق سیاسی و بحران در فراخوانی و نیروگذاری سیاسی در سال‌های منتهی به دهه نود روبه‌رو بوده‌ایم.

واژگان کلیدی: منطق فراخوانی، بلوک قدرت، بحران ساختاری، اقتصاد سیاسی، نیروگذاری سیاسی

^۱. دکترای جامعه‌شناسی سیاسی جمهوری اسلامی ایران، مدرس دانشگاه فرهنگیان مازندران،

h.saber91@gmail.com (نویسنده مسئول)

^۲. کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه شاهد تهران؛ پژوهشگر اجتماعی در جهاد دانشگاهی، تهران،

sajjadarjani68@gmail.com

مقدمه

در تحلیل گذار به دموکراسی اصولاً دو چشم‌انداز مفهومی (شماتیک) وجود دارد. در یک طرف مسئله گذار را با توجه به نحوه آرایش نیروهای اجتماعی و سازماندهی این نیروها، از جمله طبقات و جنبش‌های مدنی به سمت کسب مراکز قدرت دولت تبیین می‌شود. در طرف دیگر، نحوه آرایش و صورت‌بندی بلوک قدرت و منطق فراخواندن نیروهای اجتماعی و سیاسی، نحوه گذار به سمت دموکراسی یا انسداد سیاسی را مشخص می‌کند. اینکه نخبگان حاکم از لحاظ انسجام ساختاری و همبستگی ارزشی تا چه پایه یکپارچه و یا گسیخته باشند، مستقیماً بر روی امکان گذار به دموکراسی تأثیر می‌گذارد (استوار، ۱۳۹۲) (Ostvar, 2013). به صورت انضمامی می‌توان گفت فرآیند گذار به جامعه باز معمولاً از صورت‌بندی بلوک قدرت منسجم و ایدئولوژیک، نخست به صورت‌بندی نخبگان گسیخته و پراکنده و نهایتاً به صورت‌بندی نخبگان منسجم از لحاظ اجماع و پذیرش اصول دموکراتیک می‌گذرد (بشیری، ۱۳۸۴: ۹۵) (Bashiriyah, 2004: 119).

می‌توان این فرض را پیش کشید که ظهور دولت و مادیت سیاسی- نظامی در جامعه ایران بر خلاف آنچه ماکس وبر در خصوص شهرهای غربی بیان می‌دارد، نه از بستر تاریخ اجتماعی مردم، روابط اقتصادی و فرهنگی آن‌ها، بلکه پیش‌تر و بالاتر از جامعه، منطق مستقل ظهور و دوام خود را داشته است (اشرف، ۱۳۴۸). با مطالعه تاریخ معاصر می‌توان گفت که در زمان پهلوی دوم، علاوه بر فرم و ابزارهای سازماندهی جمعیت، پایه‌های حکومت نیز در این دولت تغییر کرد و بقای حکومت و جامعه به گونه‌ای بیشتر از گذشته به درآمدهای نفت و گاز وابسته شد. در این دوره، حکومت ایران به یک «دولت رانتیر»، غرق در دلارهای نفتی تبدیل شد و به روند توسعه سرمایه‌داری جهانی سخت پیوند خورد. در این دوره، پیوندهای اصلی دولت با جامعه ایران، به واسطه هزینه‌هایش در حوزه‌های نظامی، طرح‌های توسعه، ساخت و سازهای مدرن، سوبسیدهای مصرفی و نظایر این‌ها برقرار می‌شد (اسکاچپول، ۱۳۸۲) (Scotchpel, 2002).

جمهوری اسلامی ایران، محصول فراخواندن سیاسی جامعه پوست انداخته ایران در چارچوب کردار ایدئولوژیک سیاسی روشنفکران و علما بود. گرچه گروه‌های گوناگون با گرایش‌های فکری گوناگون در بلوک قدرت پسا انقلابی مشارکت داشتند، اما با گذشت دوره کوتاهی، صورت‌بندی و آرایش بلوک قدرت از بُعد ایدئولوژیک و هم از بعد مادیت سیاسی ماهیت چند گانه و چند لایه‌ای به خود گرفت که حتی خارج از پیش‌بینی نخبگان درگیر در انقلاب بود. بر اساس قانون نانوشته دگرگونی انقلابی، در انقلاب ایران نیز اجماع گروه‌های سازنده بلوک قدرت پسا انقلاب بیشتر جنبه سلبی داشت؛ به این معنا که توافقشان نه بر سر مختصات ایدئولوژیک و

مادیت سیاسی آینده احتمالی، بلکه صرفاً اجماعی بود از سر اضطرار و نفی حکومت موجود که با فرو پاشیدن حکومت پهلوی، این اجماع نیز از هم فرو پاشید. (موتقی، ۱۳۸۵) (Movasseghi, 2005)

در تاریخ ایران، مادیت سیاسی-ایدئولوژیک^۱ بلوک مسلط نخبگان بسیار وابسته به حکومت است و با سپری شدن عمر یک حکومت، آن‌ها نیز رنگ می‌بازند و ضعیف می‌شوند. به عنوان مثال زمانی که سلسله صفویه در حال فروپاشی بود، الیت سیاسی و ایدئولوژیک حامی آن نیز نابود شد. در دوره بعدی، هنگامی که حکومت قاجار به اواخر دوره خود رسید، خاندان‌های سلطنتی و اشرافی آن هم رو به زوال گذاشتند و در نهایت وقتی حکومت پهلوی از بین رفت، دربار وابسته به آن هم فروپاشید. پژوهشگر این فرض را طرح می‌کند که مطالعه در خصوص گفتمان‌های ایدئولوژیک دولت‌های پس از انقلاب با کمک گرفتن از مفهوم فراخواندن سیاسی، می‌تواند در شناخت منطق پیکربندی، جهت‌گیری اجتماعی و ایدئولوژیک بلوک قدرت و فهم تغییرات صورت گرفته در مختصات این مادیت (ابژه سیاسی) بسیار مفید باشد. با انقلاب مردمی بهمن ۱۳۵۷، بلوک قدرت رژیم قبل نیز فروپاشید و همین امر سبب شد نیروهای حاضر در صحنه منازعه، برای رسیدن به درون بلوک قدرت حکومت پسا انقلابی به فراخواندن نیروهای مادی و معرفتی جامعه دست زده و وارد منازعه شوند. فرآیند بازسازی ساختار دولت و بلوک قدرت، از طریق نیروگذاری و فراخوانی‌های سیاسی در طی همین مبارزات صورت پذیرفت.

جدیت پروبلماتیک پژوهش حاضر با این فرض خود را آشکارتر می‌سازد که بحران‌های ظاهر شده در دولت‌های پس از انقلاب، هم علت و هم محصول نوع خاصی از نیروگذاری سیاسی و فراخوانی‌های سیاسی-ایدئولوژیک حکومت، حول منافع اقتصادی و اجتماعی طبقات حامی خود در ادوار بحرانی بوده است.

به این ترتیب سؤال اصلی نوشتار حاضر این مسئله است که مختصات بلوک قدرت و فراخوان سیاسی جامعه در دولت‌های پس از انقلاب چگونه بوده است؟ در طی چهار دهه، این مختصات با چه نوع بحران‌ها و امکانات توسعه سیاسی همراه بوده؟

۱- پیشینه پژوهش

(بشیریه، ۱۳۹۳)؛ (Bashiriyah, 2014) در پژوهشی دانشگاهی تحت عنوان «زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران» که در دوره انقلاب ایران به انجام رسیده است، یک سؤال کلیدی مطرح می‌کند که مختصات بلوک قدرت مسلط در دولت پهلوی چه بوده و انقلاب جامعه ایران چه

¹ Political and ideological materiality

تغییری در این مختصات مادیت سیاسی ایجاد می‌کند. به باور بشیریه، هنگامی که رژیم شاه به صورت بوروکراتیک- نظامی اداره می‌شد، ماهیت این رژیم کماکان میان همکاری طبقات مسلط (بورژوازی کمپرادور، درباریان سیاسی، طبقات شهری بالا)، ایدئولوژی کورپوراتیستی هماهنگی طبقاتی و مدل بسیج طبقاتی پوپولیستی- فاشیستی در نوسان بود. به باور وی، بروز انقلاب در سال ۱۳۵۷ بیشتر در ورود عناصر جدید به ساختمان بلوک قدرت و بسیج طبقاتی پوپولیستی خود را نشان داد.

(موثقی، ۱۳۸۵)؛ (Bashiriyah, 2014) در پژوهشی تحت عنوان «اقتصاد سیاسی ایران در دوره جمهوری اسلامی ایران» تلاش می‌کند روند شکل‌گیری جریان‌های فکری را در پیوند با رویکردهای اقتصادی و جناح بندی‌های سیاسی دولت‌ها مطالعه نماید. به باور موثقی در جمهوری اسلامی ایران تغییرات مهم اما متفاوت از ماهیت و محتوای انقلاب اسلامی در حوزه‌های مختلف صورت گرفته است. بر اساس یافته‌های محقق، پس از انقلاب طی چهار دوره، در حوزه فرهنگ و ایدئولوژی از نوگرایی به بنیادگرایی و سنت‌گرایی، در اقتصاد از سرمایه‌داری صنعتی و جهت‌گیری بورژوازی و سرمایه‌داری تجاری به جهت‌گیری خرده بورژوازی و در حوزه سیاسی از دموکراسی لیبرال به تنوکراسی و پوپولیسم تغییر صورت گرفته است.

(انصاری و برزگر، ۱۳۹۳)؛ (Ansari and Barzegar, 2014) در پژوهشی تحت عنوان «الگوی پرورش و جذب نخبگان سیاسی در جمهوری اسلامی ایران» این مسئله را پیش می‌کشند که مختصات و نحوه جذب نخبگان سیاسی در ایران چگونه است؟ به باور محققان با وجود اقدامات مقطعی و دغدغه‌های رجال و نخبگان سیاسی، در باب موضوع کانالیزه کردن جذب و پرورش نخبگان الگوی مدون، سامان و پایداری وجود نداشته است. محققین در نهایت می‌کشند تا الگویی بومی برای پرورش و گزینش نخبگان سیاسی در جمهوری اسلامی طراحی کنند و افراد با تقوی، شایسته و کارآمد که در یک کلام، واجد (اهلیت) به معنای جامع آن هستند در مناصب و مقامات سیاسی حکومت به کار گرفته شوند.

به طور خلاصه می‌توان گفت که پژوهش‌های صورت گرفته، صرفاً یک مقطع بریده زمانی یا تنها یکی از ابعاد پیکره سیاسی را بررسی کرده‌اند. این پژوهش‌ها به طور محدود به بُعد نخبگان و مختصات شخصیتی و گروهی آن‌ها و یا به نحوه کانالیزه شدن آن‌ها در درون دولت پرداخته‌اند؛ در حالی که از نظر پژوهش حاضر، یک تحلیل شایسته از تمامیت پیکره مادیت سیاسی، نیازمند لحاظ کردن فرآیندی کامل می‌باشد که از طریق درون دوره‌های انضمامی است و به ویژه بحران سیاسی، بدنه جامعه سیاسی و نیروگذاری حکومتی را در بر می‌گیرد. پژوهشگر در این پژوهش تلاش می‌کند به صورت هم زمان این فرآیند دو طرفه نیروگذاری سیاسی و فراخوانی ایدئولوژیک را در

دوره‌های بحرانی انضمامی تاریخ مورد بررسی قرار دهد.

۲- چارچوب مفهومی پژوهش

اگر فراخواندن را تصویرسازی از افراد به مثابه سوژه‌های خودمختار، عامل مشترک در همه ایدئولوژی‌ها بدانیم؛ از طریق فراخواندن است که وحدت جنبه‌های مجزای یک نظام سیاسی فراهم می‌شود. آنچه می‌تواند حرکت تحلیلی رو به جلو حساب شود، تفکیک میان انواع فراخواندن‌های سیاسی است (موزلیس، ۱۹۷۸) (Mouzelis, 1978). ارنستو لاکلائو (۱۹۷۷) با رجوع به مفهوم فراخواندن لویی آلتوسر (۱۹۷۱)، تمایزی بنیادی بین فراخوانی طبقاتی و مردمی قائل می‌شود؛ در واقع از نظر لاکلائو، مهم‌ترین وجه تمایز فراخوانی مردمی و طبقاتی در بعد جبهه، موضع اصلی تضاد و اهداف اصلی نیروهای فراخوانده شده است. در فراخوانی طبقاتی، میدان اصلی تضاد نیروهای زیربنایی سازنده منافع طبقات است و در این فرآیند، طبقه در جهت اهداف خاص خود مورد استیضاح قرار می‌گیرد. اما در فراخواندن مردمی، میدان اصلی تضاد، خود نیروهای سازنده بلوک قدرت مسلط است، یعنی طیف‌های گوناگون بلوک قدرت در یک وضعیت مشخص به تنازع دست زده و در این تنازع برای فائق آمدن بر هم به صورت مستقیم و بدون لحاظ کردن زمینه‌های طبقاتی، دست به فراخوانی مستقیم و عمومی مردم می‌زنند.

در واقع دولت‌های پس از انقلاب را می‌توان علاوه بر عوامل عینی (نیروهای بلوک قدرت، منطق اقتصادی و ساخت نخبگان) با کمک عامل ایدئولوژیک منطق فراخواندن سیاسی نیز تمایزگذاری و طبقه‌بندی کنیم.

مفهوم طبقه در این پژوهش بر خوانش نیکوس پولانتزاس مبتنی است که بر اساس آن «طبقات نتیجه مجموعه‌ای از ساختارها و روابطشان، نخست در سطح اقتصادی، دوم در سطح سیاسی و سوم در سطح ایدئولوژی هستند. یک طبقه اجتماعی را هم می‌توان در سطوح اقتصادی، سیاسی و ایدئولوژی شناسایی کرد». به این ترتیب می‌توان طبقه در قدرت را در روابط اقتصادی، سیاسی و ایدئولوژیکی قرار داد و در ثانی طبقه اجتماعی تنها هنگامی که منافعش را از طریق سازمان سیاسی و ایدئولوژیکی نمایندگی کند، به گونه‌ای مؤثر ظاهر می‌شود. همچنین طبقات در سطح اقتصادی، تا آنجا که در سطح سیاسی بیان و مفصل‌بندی می‌شوند، از مبارزه طبقاتی سیاسی غایب نیستند. در مفهوم اخیر، طبقات اجتماعی معمولاً در معرض بسیج فراخوانی قرار دارند؛ آن‌گونه که در کوریپوراتیسم، پوپولیسم و فاشیسم روی می‌دهد (بشیریه، ۱۳۹۳: ۲۱) (Bashiriyah, 2014: 21). در توضیح رابطه میان دولت، طبقه مسلط و نیروهای اجتماعی، می‌توان به مفهوم بلوک قدرت رجوع کرد. مفهوم بلوک قدرت مورد استفاده در این پژوهش از سوی آنتونیو گرامشی

فرمول‌بندی و از سوی نیکوس پولاتزاس بسط یافته است. این مفهوم به وضعیتی اشاره می‌کند که در آن قدرت در اختیار اتحادیه‌ای از طبقات مسلط قرار دارد و بخش هژمونیک آن از طریق رویه‌های ایدئولوژیکی و سیاسی‌اش، به سازماندهی و تنظیم توافق با دولت می‌پردازد (بشیریه، ۱۳۹۳ به نقل از پولاتزاس، ۱۹۷۵) (Polantz, 1975). از نگاه پولاتزاس، رابطه میان دولت و طبقه یا اتحادیه‌ای از طبقات مسلط از نوع رابطه شخصی، ایدئولوژیک یا اقتصادی صرف نیست. مهم‌ترین وظیفه دولت در صورت‌بندی سرمایه‌داری جهانی شده، حفظ وحدت طبقه مسلط است و این خود مستلزم آن است که دولت نسبت به علایق جزئی و متفرق گروه‌های مختلف طبقه حاکم دارای «استقلال نسبی» باشد. بوروکراسی دولتی فی‌نفسه واجد قدرت سیاسی نیست، بلکه تنها در معنای اجرای کارویژه‌های دولتی و تنظیم قدرت سیاسی طبقات اجتماعی، دارای قدرت است. به این معنا به نظر پولاتزاس، بوروکراسی و نهادهای دولتی، عرصه و مرکز قدرت‌اند؛ درحالی‌که طبقات اجتماعی قدرت را در دست دارند. «بلوک قدرت» مرکب از طبقات و پاره طبقه‌هایی است که تحت «هژمونی» یا استیلای جزئی از طبقه مسلط قرار دارد (لیتل، ۱۳۸۱: ۱۶۷) (Little, 2001: 167)

مفهوم بلوک قدرت به نوع دیگری در سایر نظریات جامعه‌شناسی سیاسی نمود یافته است. در این زمینه می‌توان به نظریه شبکه قدرت نخبگان ملی که توسط سی رایت میلز امریکایی بعد از جنگ جهانی دوم مطرح شده اشاره نمود. او در سال ۱۹۵۶م کتاب «نخبگان قدرت» را انتشار داد. میلز بر این باور بود که «قدرت به شکل سلسله‌مراتبی میان حقوقدان‌ها، بانک‌داران سرمایه‌دار، افسران ارتش، رؤسای ستاد مشترک و سیاست‌مداران طراز بالا نظیر ریس‌جمهور و مشاوران نزدیک وی و نیز اعضای شورای امنیت ملی توزیع شده است (لایه بالایی) و این افراد تصمیمات اساسی را اتخاذ می‌کنند. در سطوح میانی اعضای کنگره، قضات، رهبران گروه‌های ذی‌نفوذ و فعالان حزبی قرار دارند که نقش مذاکره و مصالحه‌کننده قدرت را بر عهده داشته و در لایه پایین توده‌های فاقد قدرتند (قوام، ۱۳۸۰: ۱۳۷) (Ghavam, 2000: 137).

۳- روش‌شناسی

تلقی از مقوله کیفیت سیال جامعه سیاسی (که در این محور یک قطب آن به دموکراسی و قطب دیگر آن به نخبه‌گرایی الیگارشیکی گرایش پیدا می‌کند) به عنوان واقعیاتی تاریخی که ریشه در تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی بلندمدت جوامع بشری دارد، روش تحقیق را خواه ناخواه به سوی تحقیق تاریخی طولی سوق می‌دهد؛ زیرا فرض بر این است که توسعه هر جامعه، تاریخ خاص خود را دارد. از طرفی، تاریخی تلقی کردن پدیده توسعه سیاسی، راه را برای نوع دیگری از

بررسی نیز باز می‌کند و آن بهره‌گیری از روش «نمونه آماری» وبری است. ماکس وبر برای این که مفاهیمی که در روش تاریخی به کار می‌روند از دقت کافی برخوردار باشند، مفهوم نمونه آرمانی را ابداع کرده است. او می‌گوید: «یک نمونه آرمانی برای ساختن یک تابلوی فکری همگن با تشدید یک سویه یک یا چند دیدگاه و یا به هم پیوستن تعدادی پدیده‌های مجزا، پراکنده و تودار که گاهی فراوان می‌یابیم، گاهی کمیاب، که برحسب دیدگاه‌های یک سویه پیشین انتخاب و مرتب شده‌اند، به دست می‌آید» (فرونند، ۱۳۶۲: ۶۶) (Fronnd, 1983: 66). به گفته یان کرایب، نوع آرمانی ایزاری است که از رهگذر آن، رویدادها و جریان‌های اجتماعی را با استفاده از فهم تفسیری درک می‌کنیم. منظور از نوع آرمانی وضعیت دلخواه امور نیست؛ بلکه به طور ساده، منظور این است که نوع مثالی در واقعیت وجود ندارد (کرایب، ۱۳۹۱: ۱۰۴) (Craib, 2012: 104) در پژوهش حاضر از روش مورد نظر برای ساختن مفاهیم، الگوها و روندها از طریق فرآیند سنخ‌بندی استفاده می‌کنیم. به این ترتیب ابتدا داده‌های تاریخ انضمامی ایران پس از انقلاب و مقولات تحلیلی را با کمک معیارهای عقلانی، رو به روی هم قرار می‌دهیم و سپس از طریق جدا کردن عناصر مقولات مشترک در هر دوره تاریخی و اتصال آن‌ها به یکدیگر، شاهد ظهور سنخ‌بندی خاصی هستیم که در این سنخ‌بندی، مختصات مادی بلوک قدرت و فراخوانی ایدئولوژیک قابل درجه‌بندی و بازشناخت خواهد بود.

۴- تبیین وضعیت تاریخی پس از استقرار جمهوری اسلامی در ایران

۴-۱- دهه اول انقلاب: مسئله اجتماعی و فراخواندن سیاسی

هانا آرنت در توضیح تکامل سیاسی انقلاب به «مسئله اجتماعی» یا «وجود فقر» اشاره می‌کند که به اعتقاد او «در تمام انقلابات از ۱۷۸۹ به بعد، عامل مهمی بوده است. آرنت باور داشت انقلاب لیبرالی یا مرحله لیبرالی انقلاب، توفیقی به دست نخواهد آورد؛ زیرا لیبرال‌ها همانند فردگرایان، به طور کلی اهمیت فضاها را عمومی و اجتماعی زندگی را دست کم می‌گیرند و در عوض، ارزش بیش از حدی برای فرد و حقوق خصوصی او قائل می‌شوند. به اعتقاد آرنت، هر انقلابی به واسطه مواجهه با یک «مسئله اجتماعی» عمیق، در ایجاد نظم سیاسی مورد نظر لیبرال‌ها ناکام خواهد ماند و به میزانی که این مسئله اجتماعی تسلط بیش‌تری می‌یابد و رهبری مسیر انقلاب را در دست می‌گیرد، لیبرال‌ها نیز به گونه‌ای فرآینده عقب می‌مانند. لیبرال‌ها مسئله اجتماعی رفع فقر توده‌ها را نادیده می‌گیرند و رادیکال‌های این طیف مدعی توانایی حل مشکل به روش سیاسی می‌شوند و به همین دلیل، فرد و علایق خصوصیش را نادیده می‌گیرند. آرنت نتیجه می‌گیرد که عمل سیاسی

رادیکال‌ها از حل مسئله اجتماعی باز می‌ماند و تلاش برای یافتن چنین راه‌حلی موجب نابودی آزادی و هدایت انقلابات به سرنوشت محتومشان می‌شود» (آرنت، ۱۹۶۵، به نقل از بشیریه، ۱۳۹۳: ۲۰۲) (Arnett, 1965).

در میدان پراتیک سیاسی بوروکراتیک، حزب جمهوری اسلامی در این برهه تاریخ، حضوری مؤثر و تعیین کننده دارد. این حزب با رویکرد جناح‌گرایی بعد از انقلاب و حضور نیروهای اسلام‌گرا به تزریق و پمپاژ ایدئولوژی، کادرهای اجرایی، سازماندهی و انسجام معطوف به انحصار نیروهای اسلام‌گرا در نظام تازه تأسیس جمهوری اسلامی در ابتدای انقلاب بود. این حزب با توجه به بحران قدرت در احزاب سیاسی و حضور جریان‌های غیراسلامی سیاسی رقیب در اوایل انقلاب (همچون جریان چپ و راست) محدود شد و منجر به انسجام و انحصار نیروهای اسلام‌گرا در ساختار بوروکراتیک بعد از انقلاب ۵۷ گردید (حسام قاضی، شهبازی، ۱۴۰۳) (Hesamghazi & Shahbazi, 2025).

پس از انقلاب اسلامی، اختلاف نظر اساسی میان تندروها و میانه‌روها بر سر ماهیت قانون اساسی دولت جدید به وجود آمد. دولت موقت پیش‌نویس قانون اساسی را که باید در مجلس مؤسسان پیشنهادی مورد بحث قرار می‌گرفت را منتشر کرد (بشیریه، ۱۳۹۳: ۲۱۵) (Bashiriyah, 2014: 215). پیش‌نویس این قانون اساسی از منظر جبهه اسلام‌بنیادگرا، برخلاف قانون اساسی ۱۹۰۶، سکولار و لیبرال بود. این پیش‌نویس با مخالفت بخش‌های اسلامی بلوک قدرت روبه‌رو شد و به موازات این مخالفت، مشاجرات و تنازعات زبانی و میدانی زیادی را میان گروه‌های لیبرال متصدی دولت موقت و نیروهای تندروی انقلابی-اسلام‌گرا موجب شد. طی این مشاجرات، رهبر انقلاب روح الله خمینی و روحانیون شورای انقلاب و رده‌های بالای حزب جمهوری اسلامی به گونه‌ای کاملاً هدفمند و در چند نوبت به رئیس دولت موقت (بازرگان) در مورد لحن لیبرال و استفاده از واژه دموکراتیک در قانون اساسی هشدار دادند.

نیروهای شکل‌دهنده بلوک قدرت از نخستین روزهای پس از انقلاب، هم‌زمان که امر اقتصاد را به سیاست پیوند می‌دادند، آن را به کانون اصلی جبهه‌گیری و معیار شناخت دوست و دشمن تبدیل کردند. در این برهه می‌توان دو گرایش را در خصوص نحوه سازمان‌دهی اقتصاد از هم متمایز کرد. گرایش اول، حمایت از مالکیت خصوصی و سیاست ملی‌سازی محدود را ترویج می‌کرد. به گفته هالیدی و دیگران، «در این رویکرد، دولت باید فضای کافی برای فعالیت بخش خصوصی تضمین می‌کرد. سکولارها، جبهه ملی، بازرگان، نهضت آزادی و جناح محافظه‌کار،

نخبگان سیاسی ایران، طبقه متوسط مدرن و ۵۵ آیت الله بزرگ غیر از منتظری و خمینی در این رویکرد بودند (هالیدی، ۱۹۸۳: ۷۹) (Halidy, 1983: 79). رویکرد دوم متعلق به نیروهای جناح چپ رادیکال بود. این نیروها وجود دولت مداخله گر در عرصه اقتصاد و تحمیل محدودیت‌های بسیار در دو بخش خصوصی و مالکیت را خواهان بودند. بهشتی، هاشمی، منتظری و همچنین مردمی که در تأسیس پایه‌های مختلف انقلاب برای حمایت از رژیم اسلامی همراه بودند، شامل این گروه می‌شدند (راکل، ۲۰۰۸: ۹۴) (Rakel, 2008: 94).

رویکرد اول منطق تجاری داشت و حتی بیش از رویکرد دوم، به تولید بی‌اعتنا بود. این رویکرد مخالف دخالت دولت در اقتصاد و طرفدار آزادی تجارت خارجی و حتی محدود کردن حوزه اختیارات ولی فقیه بود که تجار، بازاریان، علما و روحانیت سنتی محافظه کار در ادامه پیوند تاریخی، منادی آن بودند. این گروه‌های غیرمولد و سنتی، از روند نوسازی و صنعتی شدن پهلوی دوم به شدت آسیب دیده و منافع و موقعیت آنان به خطر افتاده بود؛ از این جهت به شکل روز افزونی به انقلاب و صف مخالفان رژیم پهلوی پیوسته بودند (ریشار، ۱۳۷۸: ۲۳۴) (Rishar, 1999: 234).

رویکرد دوم که مشهور به جناح چپ و یا خط امام بود، در دولت موسوی نمود یافت. این رویکرد منطق توزیع داشت و بدون آن که چندان تأکیدی بر تولید داشته باشد با تأکید بر عدالت اجتماعی و رفع فقر، معتقد به دخالت دولت در اقتصاد، کنترل آن و دولتی کردن تولید، توزیع و تجارت خارجی بود. آنان اصل ۴۴ قانون اساسی و اصول دیگری که بخش اصلی اقتصاد را دولتی دانسته، بخش‌های تعاونی و خصوصی را به عنوان مکمل آن در نظر می‌گرفتند و سرمایه‌گذاری خارجی را نیز ممنوع کرده بودند را در مرکز توجه قرار می‌دادند (موثقی، ۱۳۸۵) (Movasseghi, 2006). این جریان با ملی شدن کارخانه‌ها، شرکت‌ها و بانک‌ها و با گسترش دستگاه اداری و دولتی و با تکیه بر درآمدهای نفتی، به بسیج منابع و امکانات برای جنگ پرداخت و با شعار خودکفایی، استقلال، عدم وابستگی با کنترل نرخ ارز، نوعی استراتژی جایگزینی واردات را اتخاذ کرد.

دولت در زمان جنگ تحت فشار شرایط اضطراری قرار داشت و این بهترین فرصت را به گروه‌های هم‌سود داد تا به کسب امتیاز، ثروت و سودهای سرشار بپردازند. دلالتی، معاملات، احتکار و صادرات و واردات در پوشش مقتضیات جامعه دینی از مکانیسم‌های فعالیت گروه‌های هم‌سود بودند و زمانی که با مانع بزرگی نظیر رهبر کاریزما و دولت موسوی مواجه بودند به علما و

مراجع سنتی در قم متوسل می‌شدند (دیگارد و ریشارد، ۱۳۷۸: ۲۳۴) (Diegard & Havard & Rishard, 1999).

ایدئولوژی این گروه‌های هم‌سود به همراه هیأت‌های مؤتلفه و بازاری، سنت‌گرایی و محافظه‌کاری سنتی و دینی بود که گاهاً به علت به خطر افتادن منافع و موقعیت‌شان به بنیادگرایی تبدیل می‌شد. در دوره‌های بعد، این گروه‌های هم‌سود در یک توافق ضمنی و سیستماتیک با گروه‌های افراطی مذهبی که از اوضاع اجتماعی پس از جنگ ناراضی بودند همراه شده و از طریق آنان، مخالفان خود را به حاشیه راندند. بنیادهای مختلف اقتصادی و غیردولتی از جمله بنیاد مستضعفان و جانبازان که جایگزین بنیاد پهلوی سابق شده بود، تحت کنترل آنان درآمد و بسیاری از بنگاه‌های اقتصادی ملی و مصادره شده به روحانیون و مؤسسات تحت کنترل آنان واگذار شد. حراج اموال عمومی از طریق مزایده‌های ساختگی، معاملات احتکاری و تجاری در شرایط جنگی و بازار سیاه، منجر به پیدایش پدیده چندلایه و چندساحتی اقتصادی-سیاسی و ایدئولوژیک گروه‌های صاحب منافع و شبکه‌های مافیایی و پدیده «آقازاده‌ها» شد که نقدینگی آنان چندین برابر کل بودجه دولت بود. این شبکه جدید التاسیس به صورت یک اقتصاد زیر زمینی درآمد و به مثابه اهرم فشار، سیاست‌های اقتصادی دولت را در روز روشن تحت الشعاع خود قرار می‌داد (دیگارد، ۱۳۷۸، ۲۶۹) (Digard, 1999: 269). این بخش خصوصی انگلی و اقتصاد زیر زمینی و غیر رسمی به قدری رشد کرد که در پایان جنگ، ۲۵ درصد اقتصاد قابل محاسبه را تشکیل می‌داد.

۴-۲- دهه دوم انقلاب: تعدیل ساختاری و فراخواندن چند بعدی

پس از جنگ تحمیلی هشت ساله، یک رویکرد اقتصادی جدیدی جایگزین شد. این رویکرد برخلاف گذشته منطق تولیدی داشت. در واقع در دولت سازندگی و با روی کار آمدن هاشمی رفسنجانی در سال ۱۳۶۸ که هم‌زمان با نابودی زیر ساخت‌های اساسی کشور بود، نیروهای موسوم به کارگزاران سازندگی با تکیه بر مدیران تکنوکرات، فن‌سالاران و بورژوازی دولتی به کار تولید، صنعتی شدن، رشد و رونق اقتصادی حرکت کردند. مسیر جدیدی که دولت هاشمی در پیش گرفت چند عنصر مثبت داشت:

- ۱) تغییر از جامعه بسته به جامعه باز
- ۲) انعطاف‌پذیری در مورد الگوهای سنتی-مذهبی
- ۳) استفاده از افراد متخصص و روش‌های جدید تخصیص اقتصادی، فرهنگی و کاهش کنترل دولت بر بخش اقتصاد (رفیع‌پور، ۱۳۹۶: ۱۵۰) (Rafipour, 2017: 150).

دگرگونی و اصلاح قانون اساسی جهت افزایش قدرت رئیس جمهور در سلسله مراتب قدرت، یکی از مهم ترین اقدامات مؤثر بود. همچنین رویکرد دولت سازندگی، اولویت بخشی به اقتصاد ضمن پرهیز از رویکرد رومانیک-ایدئولوژیک در مناسبات خارجی بود. به این صورت که با واقع بینی به تنش زدایی و عادی سازی روابط با دنیای غرب، اروپا و نیز جهان عرب به ویژه عربستان پرداخت و به قول هاشمی از «دشمن تراشی» پرهیز نمود. بدین ترتیب روابط ایران با اروپا و جهان عرب بهبود یافت ولی دشمنی فزاینده ایالات متحده با ایران در نیمه اول دهه ۷۰ ادامه یافت و کلینتون در اردیبهشت ۱۳۷۴ تحریم اقتصادی علیه ایران را تشدید نمود. این مسئله بر تلاش دولت در جلب سرمایه های خارجی تأثیر منفی گذاشت. هم زمان با روح ملی گرایی پس از جنگ، فضای سیاسی، اجتماعی و بین المللی تغییر کرد و فروپاشی شوروی، بلوک شرق و پایان جنگ سرد هم پیروزی گفتمان بازار آزاد را نوید می داد. از طرفی توصیه ها و تجویزات نهادهای مالی بین المللی هم چون صندوق بین المللی پول (HMF) و بانک جهانی (WB) در این رابطه و نیز تجربیات کشورهای چین و ترکیه اوزال (با شعار ابتدا اقتصاد، بعد دموکراسی) مورد توجه دولت هاشمی قرار گرفت (موثقی، ۱۳۸۵) (Movasseghi, 2006) در همین راستا سیاست تعدیل ساختاری، آزادسازی اقتصادی و خصوصی سازی دنبال شد و در برنامه پنج ساله اول ۱۳۶۸-۷۲ منعکس گشت.

دولتی بودن اقتصاد، راه را برای نخبگان سیاسی رقیب گشود تا همگی از وجود انحصارات، رانت ها و امتیازات بهره مند شده و یک نوع الیگارشی بر نظام سیاسی و اقتصادی-اجتماعی ایران تحمیل شود. بنابراین مقامات یا بورژوازی دولتی و بورژوازی تجاری یا صاحبان نقدینگی عظیم، هر دو از دولتی بودن منافع، رانت ها و امتیازات استفاده می کردند و در واقع خصوصی سازی پوششی بود تا این گروه های چند لایه به جابجایی و حراج سرمایه غیرمولد کارخانه بپردازند. در مجموع در دوره پنج ساله ۶۸ تا ۷۳، حدود ۹۹/۵ میلیارد دلار کالا وارد کشور شد که با واردات خدمات به ۱۲۳/۶ میلیارد دلار رسید. در مقابل، طی همین دوره تنها ۱۶/۲ میلیارد دلار صادرات غیرنفتی و خدماتی ایجاد شد و این بدان معنا است که ایران در دوره مزبور، مبلغی حدود ۱۰۷/۴ میلیارد دلار کسری بازرگانی داشت که برای جبران آن، ۷۷/۳ میلیارد دلار نفت صادر کرد و احتمالاً مابقی آن با دریافت وام خارجی جبران شد (رازقی، ۱۳۷۶: ۲۶۴) (Razzaghi, 1997: 264). شاخص قیمت ها در ایام مزبور افزایش شدید و بی سابقه ای را نشان داد. افزایش جهشی ارزش دلار و نزدیک شدن آن به ۷۰۰۰ ریال، نشان گر «سلطه دلالی و سفته بازی روی دلار و از آن طریق نابودی ارزش دلار و در صورت تداوم آن ویرانی کل اقتصاد ایران بود» (رازقی، ۱۳۷۶: ۲۶۵) (Razzaghi, 1997: 265).

تصویر سیاست ایران نه تنها به خاطر جناح‌های مختلف، بلکه به دلیل تناقضات موجود در هر جبهه سیاسی پیچیده است و این امر از یک سو به فرصت‌طلبی منجر شده که به اعضای منحصر به فرد نخبگان سیاسی اجازه می‌دهد از یک جناح به جناح دیگر حرکت کنند و از سوی دیگر برای یک گروه سیاسی تک‌بعدی کافی است تا هر زمان که نیاز شد، مخالف گروه‌هایی که گرایش اجتماعی- فرهنگی یا خارجی مسلط دارند، باشند. دولت رفسنجانی دو انتخاب داشت؛ یا ائتلاف قدرتمند از جناح‌ها و یا ایجاد یک بلوکی با فشار قوی بر مخالفان (Patricia Rakel, 2008: 98).

در واقع فقدان اجماع بین نخبگان حاکم و بلوک‌های قدرت، یکی از عوامل تأثیرگذار بر روند اصلاحات اقتصادی بود. خصلت سرمایه‌دارانه و بوروکراتیک بلوک قدرت جدید، موجب انفعال هر دو جناح چپ عدالت‌خواه و راست محافظه‌کار شد که در نتیجه با مخالفت آن‌ها نیز روبه‌رو گشت. جناح چپ که اساساً رویکرد غیرتولیدی داشت و روایت توسعه مدرن اقتصادی را نمی‌پذیرفت، بیشتر در میدان توزیع و بازتوزیع، عدالت اجتماعی را به نحوی کلی، احساسی، رومان‌تیک و ایدئولوژیک سرلوحه خود قرار می‌داد و از این زاویه به انتقاد از عملکرد دولت می‌پرداخت. اما جناح راست سنتی که با منطق تجاری عمل می‌کرد، به صورت یک الیگارشویی نسبتاً منسجم از طریق پیوند و محاصره نهادهای عمده حکومتی نظیر قوه قضائیه و شورای نگهبان، به کارشکنی و مخالفت با رویکردهای تولیدمحور، صنعتی، ملی و مدرن دولت هاشمی مشغول شد (موثقی، ۱۳۸۵) (Movasseghi, 2006).

در حوزه اقتصاد سیاسی، پس از پیروزی خاتمی در سال ۱۳۷۶ راه اصلاحات اساسی عمدتاً مسدود باقی ماند. نیروهای تشکیل‌دهنده بلوک قدرت که عمدتاً از دو مجموعه بورژوازی تجاری و اسلام‌گراهای محافظه‌کار بودند، حاضر نشدند از امتیازات اقتصادی و سیاسی خود دست بکشند و کسانی که در دولت و بنیادهای دینی کنترل اقتصاد را در دست داشتند مانع رقابت می‌شدند (کدی، ۱۳۸۵: ۶۹) (Ceddi, 2006: 69). دگرگونی در ساختار اقتصادی طی سالیان پس از جنگ و دوران ریاست جمهوری خاتمی، منجر به شکل‌گیری پدیده‌ای کلان تحت عنوان منطق فک‌شدگی اقتصاد از ساحت ارزش‌های انقلابی و اجتماعی شد. در نظام اقتصادی این سال‌ها، عرصه مستقلی از فعالیت‌های اقتصادی با شتابی بیش از پیش شکل گرفت که در قیاس با گذشته، کمتر تحت شعاع ارزش‌ها و هنجارها و قواعد برآمده از عرصه‌های غیراقتصادی جامعه بود (مالجو، ۱۳۹۰) (Mljo, 2011).

در طی سالیان پس از جنگ، گروه‌های زیادی از جامعه (در اثر صورت‌بندی جدیدی که هر چه در منطق فک اقتصادی وارد می‌شد) به دلیل دور ماندن از شبکه‌های اقتصادی، سیاسی و موازی

با آن دور افتادن از تکیه‌گاه‌ها و شبکه‌های قدرت سیاسی یا ثروت اقتصادی، با شدت بیشتری در مجموعه طردشدگان و به حاشیه‌افتادگان قرار گرفتند. در بُعدی دیگر، دوگانگی بین رئیس‌جمهور و نخست‌وزیر در دهه اول انقلاب، جای خود را به دوگانگی میان رهبر و رئیس‌جمهور در دوره اول ریاست جمهوری خاتمی داد که رقابت و ناهماهنگی میان نهادها و مسئولان انتصابی و انتخابی را به دنبال داشت و نوعی حاکمیت دوگانه با تضعیف شدید دولت رسمی و قانونی را سبب شد. آنچه تناقض را پیچیده‌تر می‌کرد، این بود که اصلاح‌طلبان علی‌رغم داشتن رویکرد اصلاحات سیاسی به دلیل داشتن پایگاه اجتماعی در میان اقشار و طبقات متوسط شهری مدرن، نمی‌توانستند به منطبق تولید، انباشت سرمایه، سرمایه‌داری ملی و توسعه سرمایه‌محور روی خوش نشان دهند. به این ترتیب شکست از پیش دیده می‌شد. پس از پیروزی در انتخابات، اصلاح‌طلبان کار فکری، بلند مدت و سازماندهی بیش‌تر نیروها و کادرسازی حزبی را رها کردند و به سمت تقسیم قدرت و حتی ثروت بین خود پرداختند.

۴-۳- دهه سوم انقلاب: آنتاگونیسم در نیروگذاری و فراخوانی سیاسی

در توضیح روی کار آمدن دولت احمدی‌نژاد می‌توان گفت که بسیاری از رأی‌دهندگان در انتخابات ریاست جمهوری نهم، نه به شعارهای انتخاباتی، بلکه بیش‌تر به عملکرد این جریان‌ها در ادوار گذشته رجوع کردند. در یک طرف، فرآیند انگ‌زنی تحت عنوان مطرودسازی و حاشیه‌رانی به نامزد معروف راست مدرن یعنی هاشمی رفسنجانی وجود داشت و در سوی دیگر حضور نامزدی بدون سابقه مادیت‌یافته منفی و ژست عدالت اجتماعی مثبت از نوع شبه‌طبقاتی آن قرار گرفته بود. آن دسته از رأی‌دهندگان در مرحله دوم انتخابات ریاست جمهوری نهم که خودشان را در جامعه طرد شده ارزیابی می‌کردند، ژست‌های بیانی عدالت‌خواهانه یک نامزد جدید را نسبت به عملکردهای مطرودکننده نامزد رقیب با منافع طبقاتی خویش سازگارتر دیدند (مالجو، ۱۳۹۰) (Mljo, 2011).

در واقع محتوای اجتماعی سیاست در این کردار-پراتیک انتخاباتی، آن دسته از اقشار اجتماعی بودند که از لحاظ سیاسی و اقتصادی خود را در حاشیه و درجه دوم می‌دیدند. تقاضای رأی‌دهندگان به دولت احمدی‌نژاد، ایجاد عدالت بود و این دولت برای تحقق وعده‌هایش می‌بایست منطبق جدیدی را در دستور کار خود قرار می‌داد؛ یعنی دولت می‌بایست میان گروه‌های متخاصم اجتماعی و منافع ناسازگار آنها از طریق فرآیندهای دموکراتیک و برنامه‌ریزی شده نمایندگی می‌کرد؛ اما دولت احمدی‌نژاد در عمل چیز دیگری را نشان داد. در این دولت، یک گرایش جدید در حوزه اقتصاد سیاسی- اجتماعی یعنی «حک کردن اقتصاد در شیوه معینی از سیاست که معطوف به منافع شبکه بلوک حاکم بود» صورت گرفت. به عبارت دیگر، حرکت در

نوع خاصی از میدان اقتصاد سیاسی بود که در آن نیروهای گذار اقتصادی در وهله اول بر اساس برنامه‌ها و ژست‌های بلوک تازه به قدرت رسیده و البته در ننگین سیاست کلان جمهوری اسلامی رفتار می‌کردند. در دولت‌های احمدی‌نژاد (به ویژه دوره اول)، یک تعین اصلی اما پنهانی در دستور کار قرار گرفت و آن تشکیل فراکسیون جدیدی از نخبگان سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در بین بلوک قدرت بود. البته اعضای این فراکسیون قدرت جدید، از شبکه فرزندان به حاشیه رانده شده انقلاب انباشت می‌شد. در واقع می‌توان این گزاره را مطرح کرد که این نوع تعین‌یابی و اراده سخت بلوک حاکم در دوره احمدی‌نژاد برای تغییر منطق چرخش نخبگان و نیروگذاری یک طرفه در میدان سیاست، نوع جدیدی از طرد نخبگان اقتصادی و سیاسی دهه اول و دوم انقلاب و به ویژه نیروهای اجتماعی-سیاسی دهه اول انقلاب که خود را همراه رهبر انقلاب و جنگ تحمیلی می‌دانستند، ایجاد کرده بود. این امر، یکی از دلایل اصلی ظهور بحران در سال ۱۳۸۸ و التهابات سال‌های بعد را رقم زد. بدین سان خط گسستی که با ظهور دولت نهم در بلوک قدرت شکل گرفته بود، به واسطه عملکرد ویژه دولت احمدی‌نژاد در اقتصاد سیاسی به بحران آنتاگونیسم سیاسی میان طبقه سیاسی حاکم و در بین نیروهای متخاصم تشکیل‌دهنده بلوک قدرت انجامید.

۴-۴- دهه چهارم: چرخش در میدان فراخوانی سیاسی

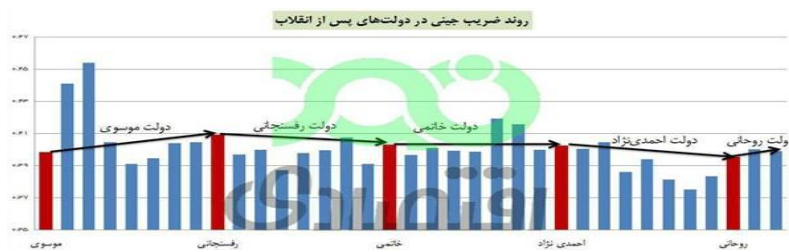
دولت یازدهم از بستر سیاسی برخاست که تجربه دو شکست در آن حک شده بود. یکی تجربه شکست اصلاحاتی حکومتی که از سال ۷۶ آغاز شد و در سال ۸۴ عملاً به بن بست رسید. دومی نیز تجربه‌ای که از سال ۸۸ آغاز شد و بر عرصه سیاست غیررسمی تکیه داشت؛ اما نهایتاً در سال ۹۲ با پیروزی انتخاباتی آقای روحانی عجزاً به انتها رسیده است. بی‌تردید پیروزی انتخاباتی دولت یازدهم از جمله محصول جریانی بود که در وقایع سال ۸۸ بر سیاست غیررسمی تکیه کرده بود؛ اما خود این پیروزی باعث دفن (اگرچه موقتی) روش تکیه بر سیاست غیررسمی نیز شد، زیرا آن تجربه قصد داشت توازن قوا را از مسیر خیابان به دست بیاورد. با این حال دولت یازدهم از خیابان مشروعیت‌زدایی و نسبتاً برای صندوق‌های رأی مشروعیت‌زایی کرد (مالجو، ۱۳۹۶) (Maljo, 2017). بنابراین دو شکست قبلی، مهم‌ترین پشتوانه نگاه اعتدالی دولت روحانی است. این دولت و رویکرد اعتدالی آن، اپوزسیون خارج‌نشین و گروه‌های مخالف غیرانعطاف‌پذیر داخلی را مورد خطاب قرار نداد؛ بلکه در وهله اول، صاحبان قدرت و نیروهای ناسازگار (اگرچه هم پوشش بلوک قدرت حاکم) را فرخوانده و مورد خطاب قرار داد. منطق فراخواندن سیاست اعتدال این گونه است که آگاهی و توجه بلوک قدرت و مردم را به جبهه و امکانات بالقوه بین‌المللی یعنی سیاست خارجی می‌دهد. بدین ترتیب به صورت آشکار و پنهان به این گروه‌های قدرتمند که کارگزار بخش عمده‌ای از سرمایه، بانک، بازرگانی، بورس و ارز کشور هستند، یادآور می‌شود

که با منافع آن‌ها برخورد مستقیم نخواهد داشت. فرآیند ساخت‌یابی و حرکت نیروها و بلوک قدرت در دولت روحانی نشان از این دارد که دولت به جای گام نهادن در زمین سخت، می‌کوشد در بخش اقتصاد که اتفاقاً در بلوک قدرت و طبقه حاکم بر سر آن اتفاق نظر دارند، دست به تغییر بزند.

تحلیل زمین، بستر طبقاتی و تأثیرات اجتماعی برنامه دولت روحانی نشان می‌دهد که گرچه می‌توان اقشار سرمایه‌محور داخلی را تقویت کرد، اما این کار در ساختار سیاسی کنونی صرفاً از مجرای تضعیف طبقات پایین مردمی از جمله طبقه کارگر میسر خواهد بود. طبقات مردمی در فرآیند تقویت بورژوازی که نقش پیشگام توسعه در دولت یازدهم را ایفا می‌کند، تضعیف می‌شوند و در چارچوبی که هیچ نوع نیروی سیاسی مترقی امکان نامزدی در انتخابات را ندارد، احتمال گرایش طبقات مردمی به نیروهای سیاسی رقیب دولت روحانی بسیار زیاد خواهد بود. دولت روحانی در بطن و متن موفقیت، همزمان در حال رقم زدن شکست خود نیز است.

منطق فراخواندن طبقاتی دولت روحانی و تعلیق توسعه سیاسی موجب انتقاد گروه‌های متخصص در حوزه اقتصاد شده است. بر اساس تحلیل فرشاد مؤمنی (۱۳۹۵): (بسته‌سیاستی از منظر سیاست اقتصادی دولت جدید (روحانی) با دولت پیشین، در اصل مسائل رانتی تفاوتی نداشته است)، وجه اختلاف با دولت پیشین در اصل رانت نیست، بلکه بر روی کانون‌های اصابت رانتی است. اتحاد سه‌گانه دولت کوتاه‌نگر، غیرمولدها و بازارگرایان نئوکلاسیک سبب برخورد رفوگریانه با مسائل اقتصادی شده که عملاً نتیجه‌ای نداشته است و باید با آن به صورت سیستمی برخورد کرد. در حقیقت در دولت اعتدال با واگذاری ثروت، شرکت‌ها و منابع اقتصادی بخش‌های غیرانتخابی نظام سیاسی به مجموعه‌ای از نیروهای رده بالای همان بخش‌ها روبه‌رو بوده‌ایم. این امر در راستای خرید وفاداری همان نیروهای رده بالا نسبت به حکومت صورت گرفته است (مالجو، ۱۳۹۶) (Maljo, 2017).

بر اساس آمار بانک مرکزی از شاخص ضریب جینی، این شاخص در دو سال اول انقلاب به علت آثار سیاست‌های ناعادلانه رژیم پهلوی به ترتیب ۰/۴۳۶ و ۰/۴۶۱ بود؛ اما از سال ۱۳۵۹، روند نزولی نسبی به خود گرفت. اگر بخواهیم عملکرد ۴ دولت اخیر را بر اساس شاخص ضریب جینی مقایسه کنیم، آمار بانک مرکزی نشان می‌دهد که عملکرد دولت‌های میرحسین موسوی و حسن روحانی، موجب افزایش این شاخص شده‌اند؛ یعنی در دوره این دولت‌ها نابرابری توزیع درآمد، بدتر شده است. اما در دولت‌های رفسنجانی، خاتمی و احمدی‌نژاد، شاخص ضریب جینی اندکی کاهش پیدا کرده است (بایگانی بانک مرکزی).

نمودار ۱- (مقایسه و محاسبه میزان ضریب جینی در دولت‌های جمهوری اسلامی ایران)

۵- تفسیر؛ خوانش نظری پراتیک سیاسی

در این قسمت از پژوهش تلاش می‌شود با تمرکز بر بحران اصلی ظاهر شده و راه حل عملی برای آن در هر دولت، منطق فراخوانی سیاسی نیروها را بازسازی کنیم. در واقع بحران ظاهر شده در هر دوره هم زمان مهر گذشته و آینده را بر پیشانی دارد. از یک طرف نشان‌دهنده تراکم یافتگی روابط قدرت نیروهای سیاسی گذشته و حال است و از طرف دیگر، خطوط احتمالی و راه حل ممکن و عملی را در بطن خود دارد. فراخوانی سیاسی نیروها، در واقع لحظه اتصال بحران و راه حل را در هر دوره تاریخی نشان می‌دهد. اینکه امر فراخوانی سیاسی از چه منطقی برخوردار است، بیش از آن که به نیت و انتخاب بازیگران ربط داشته باشد، به عناصر و مناسبات عناصر سازنده مادیت سیاسی در معنای کلی آن مربوط است. فراخوانی سیاسی نیروها در عین حال که تلاش بلوک قدرت حاکمی است که دچار بحران شده، هم زمان راه حل ممکن را پیش می‌کشد که عملی شدن آن عناصر و مناسبات عناصر سازنده بلوک قدرت را دگرگون خواهد کرد. گویی با یک فرار رو به جلو مواجه هستیم.

جدول شماره ۱- مشخصات و روابط ساختاری میان جامعه و دولت در جمهوری اسلامی ایران

سطح دولت / دوره	نیروهای اجتماعی بلوک قدرت	منطق اقتصاد سیاسی	جایگاه‌مندی اجتماعی دولت	جهت ساخت نخبگان	بحران اصلی دولت
دولت موقت	احزاب لیبرال طبقات متوسط جدید/ گروه‌های بنیادگرا/ روحانیون/ توده‌ها و طبقات بازاری	لیبرالیسم/ مالکیت خصوصی و حقوق فردی	طبقات متوسط جدید و بزرگ مالکان	از اتحاد کلان تا حذف لیبرال‌ها و به قدرت آمدن بنیادگرایان اسلامی با حزب پیشرو جمهوری اسلامی	شکل حکومت و نبرد برای فتح قدرت/ مسئله اجتماعی آرنتی
دولت موسوی	طبقات متوسط پایین/ طبقات پایین شهری و عناصر خرده بورژوازی سنتی بازار	منطق توزیع و عدالت اجتماعی برای طبقات محروم	طبقات متوسط پایین/ طبقات پایین شهری	شکل‌گیری گروه‌های همسود تجار، بازاریان و روحانیت سنتی با پوشش ولایت فقیه‌مداری	ظهور آفازاده‌ها و اقتصاد زیرزمینی قوی با نقدینگی کلان در موازات دولت قانونی
دولت هاشمی	طبقه متوسط پسانقلابی/ نیروهایی با خصلت سرمایه‌دارانه، بوروکراتیک و تکنوکراتیک/ جناح راست سنتی/ بازاریان	تولیدی، توسعه‌گرا و سرمایه محور/ تعدیل ساختاری	بورژوازی دولتی/ تکنوکرات‌ها و فن‌سالاران	شکل‌گیری الیگارشسی راست محافظه کار با منطق تجاری و طرفدار ولایت فقیه با اختیارات گسترده	الیگارشسی‌گرایی و رانت‌خواری تحت عنوان خصوصی سازی در دولت رانتیر

دولت خاتمی	طبقات و گروه‌های شهری جدید/ طبقات پایین، بورژوازی تجاری بازار و محافظه‌گرایان سستی	نظام اقتصادی فک شده از جامعه	بورژوازی دولتی/ گروه‌های جدید شهری	حرکت از سیاست‌های حزبی مدرن دموکراتیک به سمت اجماع و تقسیم قدرت در بخش‌های الیت حاکم	دوگانگی میان رهبری و رئیس جمهور/ تعارض میان نهادها و مسئولان انتخابی و انتصابی حکومت
دولت احمدی نژاد	طبقات پایین شهری/ روستایی و خرده بورژوا/ محافظه‌کاران مذهبی و بورژوازی حکومتی غیررسمی	توزیعی/ فک کردن اقتصاد در زیر نگیں منطق منافع سیاسی حاکم	اقتدار فقیر، مطرودان سیاست فک‌شدگی اقتصاد/ بدنه میانی قدرت	شکل‌گیری طبقه جدیدی از نخبگان اقتصادی و سیاسی در جمع فرزندان انقلاب	تعارض سیاسی در میان فراکسیون‌های طبقه سیاسی حاکم/ پراتیک سیاسی درون و بیرون حاکمیتی ۱۳۸۸
دولت روحانی	گروه‌های سرمایه‌محور دولتی و مردمی/ طبقه شهری و حامیان جنبش ۸۸/ گروه‌های غیرمولد بازاری	منطق تولیدی و توزیعی/ تقویت بورژوازی از طریق همکاری با صاحبان قدرت اقتصادی در درون طبقه حاکمه	بورژوازی تقویت شده دولتی و خصوصی	خرید وفاداری از طریق اعطای امتیاز حکومتی و اتحاد میان نخبگان سیاسی و اقتصادی/ الیت‌های محافظه‌کار و اعتدال‌گرای حاکم	ساز و کارهای سلب مالکیت و واگذاری منابع اقتصادی به بخش‌های غیرانتخابی نظام سیاسی/ پراتیک سیاسی جمعی بیرون حاکمیتی ۱۳۹۶

در تفسیر مختصات کلی بلوک قدرت و ساخت نخبگان در جمهوری اسلامی ایران در چهار دهه گذشته می‌توان گفت در ابتدا بر اساس نگاه ساختارگرایانه پولانتزاس، جایگاه دولت در حکومت جمهوری اسلامی را می‌توان به عنوان ضربه‌گیر ایدئولوژیک و محل تلاقی منافع چندگانه طبقات و گروه‌های نمایندگی آن‌ها ترسیم کرد. هر چند در طول چهار دهه گذشته در جایگاه‌مندی اجتماعی دولت، نوعی حرکت از خرده بورژوازی به سمت گروه‌های سرمایه‌محور غیرمولد تقویت شده دولتی- خصوصی را شاهد هستیم؛ اما به دلیل استقلال مالی و رانتیر بودن دولت جمهوری اسلامی، این دولت نوعی استقلال از گروه‌های نمایندگی و طبقات ثابت و سیال تشکیل‌دهنده بلوک قدرت در دوره‌های متفاوت را تجربه کرده است؛ به این معنا که با مشاهده نیروهای اجتماعی- سیاسی تشکیل‌دهنده بلوک قدرت حاکم و منطقی اقتصادی سیاسی دولت‌ها می‌توان نوعی هم‌راستایی استراتژیک میان منافع طبقاتی این نیروها و برنامه‌های قانونی دولت‌های وقت مشاهده کرد. مشاهده نتایج خارج از برنامه مطرح شده رسمی باعث می‌شود نگاه ابزارگرایانه به دولت کنار گذاشته شود؛ زیرا در حالی که طبقه خرده بورژوازی بازار با گرایش سیاسی محافظه‌کارانه رکن ثابت بلوک قدرت است، اما کیفیت سیاست‌گذاری کلان دولت به مناسبات میان کل نیروهای سازنده بلوک قدرت وابسته می‌باشد. به طور مشخص در دولت‌های موقت، خاتمی و احمدی نژاد به دلیل اینکه در بلوک قدرت شاهد ائتلاف احزاب خرده بورژوازی بازار سنتی با طبقات متوسط شهری یا طبقات پایین مطرود شده شهری هستیم، بحران اصلی دولت در زمینه سیاسی بوده است که نزاع الیت‌های درون حاکمیت، محتوای بحران را مشخص می‌نماید.

برای مثال می‌توان موضع بحران و نیروهای درگیر در دوره‌های سه‌گانه اشاره شده در بالا را این‌گونه فهرست کرد:

- ۱) دوره دولت موقت: نزاع بر سر قدرت مشروع و فتح دستگاه دولت حاکم میان حزب جمهوری اسلامی و دولت موقت لیبرال که خود را در موضع مسئله اجتماعی آرنتی شکل می‌دهند.
- ۲) دوره خاتمی: نظام اقتصادی فک شده و نیروگذاری دولتی برای مشارکت سیاسی در قالب غیرتوده‌ای و به طور مشخص پراتیک حزبی در مجلس و دولت که خود را در دوگانگی و تعارض ساختاری میان مقام رهبری و رئیس‌جمهور انعکاس می‌دهد.
- ۳) دوره احمدی نژاد: نزاع میان نخبگان مورد حمایت رهبر انقلاب ۵۷، گروه‌های متوسط مدرن شهری و نخبگان میانی بالا کشیده شده توسط دولت وقت، طبقات مطرود و پایین

جامعه که تأثیرات خود را در جنبش-پراتیک سیاسی پس از انتخابات ۱۳۸۸ نشان می‌دهد.

اکنون می‌توان تیپ دوم بحران را در دولت‌های پس از انقلاب تشخیص داد. زمانی که طبقات شهری سنتی و بازاری با تکنوکرات‌ها و گروه‌های سرمایه‌محور غیرمولد، مادیت سیاسی بلوک قدرت حاکمیت را می‌سازند، بحران اصلی دولت در عرصه اقتصاد خود را نشان می‌دهد. برای ارائه لیست خلاصه از دولت‌های درگیر در این نوع بحران، می‌توان این گونه مطرح کرد:

- (۱) دوره موسوی: پدیده دولت زیر زمینی آفازاده‌ها
- (۲) دوره هاشمی: رانت‌خواری الیگارشیک نخبگان اقتصادی
- (۳) دوره روحانی: پراتیک-شورش نان/ بنزین خارج حاکمیتی ۱۳۹۶ که حاصل ساز و کارهای سلب مالکیت از گروه‌های پایین شهری و انحصارگرایی مالی نخبگان حکومت است، جلوه‌گر می‌شود.

منطق اقتصاد سیاسی دولت‌های متفاوت جمهوری اسلامی، سه مرحله گوناگون را طی کرده است. مرحله اول از سال ۵۷ تا انتهای دولت موسوی در اواخر ده ۶۰ را شامل می‌شود. در این دوره منطق توزیع و عدالت اجتماعی از یک طرف و حکم‌شدگی اقتصاد در جامعه، هنجارها و قواعد اجتماعی از طرف دیگر می‌باشد که روی هم فعالیت‌های حوزه اقتصادی را زیر سایه ارزش‌های اخلاقی، دینی، انقلابی و ناسیونالیستی قرار داده و دولت وقت با رسالت حمایت از طبقات پایین جامعه، نهایت تلاش خود را برای ممانعت از کالایی‌شدن مناسبات و شکل‌یابی الیگارشی اقتصادی زیر زمینی می‌کند. حکم‌شدگی اقتصاد در جامعه اسلامی است که منطق توزیع اقتصادی دولت موسوی در جهت کمک به محرومان، طبقات پایین جامعه و جنگ‌زدگان را روشن می‌سازد. هرچند در اواخر دوران موسوی علی‌رغم حضور رهبر انقلاب یعنی آیت الله خمینی، شاهد وارونگی آن جریان و ظهور منطق اقتصادی آلترناتیو، یعنی منطق اقتصادی توزیع در جهت تجارت و انباشت سرمایه گروه‌های همسو، آن هم زیر پوش ارزش‌های انقلابی و اسلامی دوران جنگ هستیم.

در دوره هاشمی رفسنجانی و تا حدودی خاتمی، منطق تولید در عرصه اقتصاد به همراه سیاست تعدیل ساختاری که در جهت همراهی با سیاست‌های جهانی‌سازی سرمایه انجام شد، به دو پدیده موازی انجامید. از یک طرف اتحاد و الیگارشی نخبگان اقتصاد و سیاست در موضع رانت‌های

دولتی که به بهانه خصوصی سازی و انباشت اولیه ضروری برای توسعه انجام می گرفت و از طرف دیگر مطرود شدن گروه های پایین و حاشیه ای جامعه که با فک شدن اقتصاد و دور بودن از منابع قدرت دولتی، امکان سهیم شدن آن ها را از فرآیند خصوصی سازی مسدود کرد.

دوران سوم از دوران احمدی نژاد شروع شده که شاهد حکم شدگی مجدد اقتصاد این بار در حوزه سیاست هستیم. این منطق اقتصادی در دوران احمدی نژاد با دو هدف موازی یکی در بالای هرم قدرت و دیگری در انتهای هرم جامعه صورت گرفت. در بالای هرم، اقتصاد در خدمت منافع آن بخش هایی از نخبگان و فرزندان انقلاب است که در طول سال های پس از جنگ از عرصه منافع رانتی دور نگه داشته شده بودند. اقتصاد کشیده شده به درون عرصه سیاست نخبگان به مثابه کانال اصلی جابه جایی این گروه اجتماعی میانی به بالاترین طبقه سیاسی و اقتصادی عمل کرد (بعد توزیع). از طرف دیگر احمدی نژاد با ژست سیاست طبقاتی که این حکم شدن اقتصاد در سیاست برای او ایجاد کرده بود، توانست به گونه ای حامی پرورانه، گروه های ضعیف، پایین و حاشیه ای شهری و روستایی جامعه ایران را با عرصه سیاست و حکومت سازش دهد (بعد تولید).

اما در دوران روحانی شاهد منطق اقتصادی توزیع- تولیدی دیگری هستیم. پروژه اصلی این دولت، توسعه اقتصادی از طریق تقویت گروه های سرمایه محور دولتی- خصوصی و جذب سرمایه گذاری خارجی پس از برجام است. با این همه دولت روحانی یک مانع درون حاکمیتی داشته و آن این بود که صاحبان قدرت اقتصادی در هشت سال دولت احمدی نژاد از مکانیسم فرار تحریم ها و رانت های حکومتی، الیت اقتصادی غیرمولد پر قدرتی را ایجاد کرده بودند. به این دلیل ائتلاف دولت با صاحبان قدرت در جهت رفع ممانعت آن ها با پروژه تقویت سرمایه گرایی داخلی، جذب سرمایه خارجی و مذاکره با غرب ایجاد شد؛ اما نکته مهم این است که ائتلاف دولت اعتدالی روحانی با صاحبان قدرت اقتصادی و الیت سیاسی محافظه کار دو پیامد مهم داشت؛ از یک طرف گروه های حامی وارث پراتیک- جنبش سیاسی و مدنی ۱۳۸۸ را از خود ناامید کرد و از طرف دیگر با سلب مالکیت و کانالیزه کردن انحصاری ثروت اقتصادی حاصل از برجام، منافع اقتصادی را درون گروه کوچکی از الیت های غیرانتخابی حکومت جمع کرد. این امر که منجر به احساس محرومیت شدید و پراتیک- شورش خیابانی نان ۹۶ شد را می توان از یک فرآیند اعتراضی دوره ای- انباشتی دانست. این نوع اعتراضات دوره ای از لحاظ ساختاری، ریشه در کیفیت رابطه نیروهای سازنده کلیت مادیت سیاسی در بزنگاه های تاریخی دارند و نوعی فرآیند ادامه دار، تکرار

شونده، مواجهه‌ای و در عین حال عمیقی را نشان می‌دهند (صابر دمیرچی، ۱۴۰۲) (Saberdamirchy, 2023).

نتیجه‌گیری

در حالی که منطق کرونولوژی کنش‌ها، حوادث یا دوره‌های تاریخی را در منطق زمانی خطی تنظیم می‌کند، در منطق دوره‌بندی تاریخی، روایت تحلیلی در چند مقیاس زمانی و به صورت چند جانبه و هم‌آیندی پیش می‌رود (جسوپ، ۱۳۹۳) (Jessop, 2014). بر اساس درک و رعایت همین تفاوت، پراتیک تئوریک صورت گرفته در این پژوهش در قالب دوره‌بندی پیش می‌رود. در واقع منطق فراخوانی سیاسی که با تأثیر متقابل نوع بحران و بلوک قدرت در حال تکوین مشخص می‌شود، سعی می‌کند ارجاعاتی به افق‌های زمانی هم‌پوشاننده و متقاطع، به دست دهد. بحران‌های سیاسی و اجتماعی که حکم سیمان را در تکوین مادیت سیاسی برعهده دارند، از یک طرف کیفیت و پیکره نیروهای سیاسی حاضر در بلوک قدرت را مشخص کرده و از طرف دیگر، منطق فراخوانی سیاسی را برای گذار به دوره بعد پی‌ریزی می‌کنند. در واقع هر دوره تاریخی، یک قدم در گذشته و یک قدم در آینده دارد. در این میان بحران‌ها نیز نشان از تراکم یافتگی مادی روابط قدرت در بدنه بلوک قدرت و راه‌حل‌های ممکن، فراخوانی و بسیج نیروها برای عملی کردن این راه‌حل‌ها را در دوره بعد دارد. نیروگذاری سیاسی دولت در هر دوره، در واقع نه به مثابه پروژه‌ای قطعی و از قبل تنظیم شده از طرف بازیگران خاص، بلکه در ادامه بحران اصلی، تحت تأثیر کیفیت و کمیت این بحران و فراخوانی نیروهای سیاسی در دوره قبلی است.

بنابراین با نیم‌نگاهی به چشم‌انداز آلتوسر در مقاله تضاد و تعیین چند وجهی (۱۴۰۱) می‌توان اضافه کرد که هرچند نمی‌توان این مسئله را انکار کرد که بحران اصلی دولت‌ها عامل تعیین‌کننده در وهله نهایی است، در واقع هیچ وقت بحران اصلی به صورت تنهایی و خالص، مسیر پیکربندی مادیت سیاسی دوره تاریخی را مشخص نمی‌سازد؛ بلکه میان بحران اصلی، بلوک قدرت و فراخوانی سیاسی یک رابطه نیمه‌مستقل و چند لایه‌ای وجود دارد که در واقع با فهم بحران اصلی دولت ایدئولوژیک می‌توان به ماهیت رابطه بلوک قدرت، دولت و کیفیت ساخت نخبگان پی برد. با دنبال کردن این نوع چشم‌انداز نظری می‌توان به گونه‌ای تیپیکال جهت ساخت نخبگان را این گونه روایت کرد که در یک قطب، آنارشی و وحدت نخبگان به مثابه دو روی یک سکه (آن طور که در دولت موقت شکل می‌گیرد) وجود دارند؛ یعنی نوعی رقابت، تکثر و دموکراسی به

مناظره روش و فلسفه سیاسی قابل شناسایی است. در قطب دیگر با ساز و کارهای هضم شدن اقتصاد در منطق سیاسی نخبگان حاکم و سلب مالکیت، رانت جویی، انحصار و الیگارشیک شدن ساخت نخبگان در نیمه دوم دهه ۸۰ روبه‌رو هستیم.

جدول شماره ۲- منطق فراخواندن دولت‌های جمهوری اسلامی ایران

دولت‌ها و نیروهای اصلی	منطق فراخواند سیاسی	مخاطبان و حامیان
دولت موسوی	فراخواندن طبقاتی	حامیان انقلاب، حاشیه ماندگان حکومت پهلوی، گروه‌های جنگ زده
دولت هاشمی	فراخواندن دموکراتیک- طبقاتی	متخصصان، سرمایه‌گذاران، مدیران صنعتی
دولت خاتمی	فراخواندن دموکراتیک	طبقه متوسط شهری، دانشجویان، جهان بین‌الملل
دولت احمدی نژاد	فراخواندن طبقاتی	مطرودان برنامه تعدیل اقتصادی، انقلابیان در انزوا قرار گرفته، نظامیان انقلابی
دولت روحانی	فراخواندن دموکراتیک- طبقاتی	سرمایه‌گذاران مولد و غیرمولد، طبقات متوسط شهری رو به بالا، جهان بین‌الملل

اینک در انتهای بحث به زاویه پنهان پژوهش اشاره‌ای مختصر می‌کنیم. با کمک گرفتن از مفهوم تحلیلی «منطق فراخواندن» می‌توان در جهت شناخت بهتر مادیت سیاسی، ساخت ایدئولوژیک، جهت‌گیری اجتماعی و منطق فراخوانی ایدئولوژیک بلوک قدرت حاکم، گام نهایی را برداشت. اگر فراخواندن را تصویرسازی از افراد به مثابه سوژه‌های خودمختار، عامل مشترک در همه ایدئولوژی‌ها بدانیم؛ از طریق فراخواندن است که وحدت جنبه‌های مجزای یک نظام سیاسی فراهم می‌شود. دولت جمهوری اسلامی بنا بر ادعای آشکار نخبگان سیاسی درون حکومت و نیز بنا بر تحلیل تخصصی پژوهشگران، یک ساخت ایدئولوژیک را به نمایش گذاشته است. آنچه می‌تواند حرکت تحلیلی رو به جلو حساب شود، تفکیک میان انواع فراخواندن‌های دولت پسا انقلابی است. همان‌گونه که لاکلائو (۱۹۷۷) با رجوع به مفهوم فراخواندن آلتوسر (۱۹۷۱)، تمایزی بنیادی بین فراخوانی طبقاتی و مردمی قائل می‌شود، می‌توان دولت‌های پس از انقلاب را علاوه بر عوامل عینی (نیروهای بلوک قدرت، منطق اقتصادی و ساخت نخبگان) با کمک عامل ایدئولوژیک منطق فراخواندن سیاسی نیز تمایزگذاری و طبقه‌بندی کرد. در دوره

اول فراخوانی طبقاتی تداعی می‌شود؛ زیرا وجود یک جنگ تحمیلی نیاز به احساس مسئولیت و تولید سوژه‌ای از جان گذشته را می‌طلبد. در این فراخوانی، گروه‌ها و طبقات حاشیه‌ای مخاطبان اصلی تلقی می‌شوند. در دوره دولت سازندگی شاهد فراخوانی همزمان مردمی و طبقاتی هستیم. از یک طرف به عموم مردم، وعده دوران پیشرفت پس از جنگ هشت ساله را می‌دهد و از سوی دیگر گروه‌های منتفد و پر قدرت را برای مشارکت در برنامه توسعه‌ای دولت فرا می‌خواند. در دولت خاتمی شاهد یک گسست از دوره گذشته هستیم. در این دوره فراخوانی مردمی، بعد طبقاتی را زیر سایه خود می‌برد و گروه‌های فرهنگی، مدرن و جوان با هدف توسعه سیاسی و فضای باز مورد خطاب قرار می‌گیرند. در دوره احمدی نژاد با یک حرکت رو به عقب، هجوم مقولات، گفتارهای طبقاتی، فراخواندن گروه‌های حاشیه‌ای و مطرودان جامعه با هدف رسیدن به حق از سفره انقلاب روبه‌رو هستیم و در نهایت در دوره روحانی، بلوک قدرت و ساخت نخبگان چند لایه هم زمان هم عموم مردم را به کسب حقوق شهروندی و استفاده از برکات رفع تحریم‌ها دعوت می‌کند و هم با فراخواندن طبقاتی بورژوازی شبه دولتی، آن‌ها را به متابله نیرو/ کانال اصلی انباشت اقتصادی و توسعه دوره پسا تحریم فرا می‌خواند.

برای ورود به مختصات مادیت سیاسی و منطق فراخوانی در دوره پسا ۱۴۰۰ (دولت رئیسی)، می‌توان این طرح شماتیک را پیش کشید: در دوره پسا ۱۴۰۰ (دولت رئیسی)، منطق فراخوانی سیاسی نیروها متأثر از نوعی مازاد نیرو در سطح مادیت- بحران سیاسی بوده است. این مازاد در سطح مادیت سیاسی، همزمان خود را در دو عرصه نشان می‌دهد.

(۱) نیروگذاری عمودی از بالا به پایین در عرصه اقتصاد باز توزیعی و به طور مشخص در جهت گسترش میدان عمل بنگاه‌هایی که یک پا در عرصه انحصارات دولتی- امتیازات نظامی و یک پا در عرصه میدان اقتصادی دارند. به عنوان مثال در این دوره شاهد گسترش شرکت‌ها و بنگاه‌های اقتصادی (نظیر کوروش، شهر لوازم خانگی و...) هستیم که به یاری امتیازات دولتی به صورت شبه انحصاری در عرصه «اقتصاد مصرفی» عمل کرده و عرصه عمل را بر فعالین خصوصی خرد مقیاس تنگ می‌کنند. همچنین شاهد نیروگذاری عمودی از بالا به پایین در سطوح عاطفه سیاسی و مخیله ایدئولوژیک بدنه اجتماعی هستیم.

(۲) سیاسی شدن نیروها و میدان‌هایی نظیر بدن، مدارس آموزشی و اعضای کم سن و سال محصل که تا کنون به عنوان عرصه غیرسیاسی، ظاهراً بیرون از مادیت- بحران سیاسی

مانده بوده‌اند. به عبارتی دیگر در این دوره شاهد تغییری در مادیت- معماری بنای اقتصادی- ایدئولوژیک دولت هستیم.

در عرصه بحران نیز این مازاد معنا خود را در طرح مجموعه مسائلی نشان می‌دهد که هیچ کدام از نهادهای دانایی، دستگاه‌های ایدئولوژیک و سخنگویان تئوریک بلوک حاکم (منظور نهادهایی نظیر حوزه، دانشگاه، مسجد و سخنگویان آن‌ها) نمی‌توانند پاسخی ارائه دهند. مسائلی نظیر پوشش اختیاری، حق مالکیت و عاملیت بدن و... گویی بلوک ایدئولوژیک مسلط که طیفی از اصلاح طلبان و اصول‌گرایان را شامل می‌شود، نمی‌تواند در این عرصه جدید بحران، همانند گذشته نقش نظارتی و حکمیت را ایفا کند؛ زیرا هر گام رو به جلو برای حل مسله، به نوعی تأیید کردن این مازاد مسئله و عقب نشینی از اصالت ایدئولوژیک انقلاب و انحرافی از آن تلقی می‌شود.

پیشنهادهای

برای پژوهشگرانی که قصد مطالعه در این زمینه دارند، می‌توان نکات زیر را پیشنهاد نمود. با توجه به مفصل‌بندی لایه ایدئولوژیک و مادی بلوک قدرت در بطن دوره‌های انضمامی و به ویژه دوره بحران سیاسی، پژوهشگران گرامی می‌توانند با انتخاب یک دوره بحران متأخر نظیر اعتراضات خیابانی ۱۳۹۸ به بعد، نحوه بازنمایی بحران، نوع آرایش بلوک قدرت و باز تنظیم نهادی پس از بحران را بررسی نمایند. مورد دیگر می‌توان به این چشم‌انداز حرکت کرد که گفتمان‌های سیاسی نخبگان مسلط و غیرمسلط را قبل و پس از دوره بحران مقایسه کرده و به تأثیر این بحران بر لایه ایدئولوژیک بلوک مسلط پراخته شود.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان، مقاله پیش‌رو فاقد هر گونه تعارض منافع بوده است.

فهرست منابع

منابع فارسی

- استوار، مجید. (۱۳۹۶). گذار به دموکراسی در ایران با تأکید بر نقش نخبگان حاکم، *مجله دولت پژوهی*، دوره ۳، شماره ۱۱، صفحات ۵۳-۸۶.
- اسکاچپول، تدا. (۱۳۸۲). دولت رانتیر و اسلام شیعی در انقلاب ایران، ترجمه محمد تقی دلفروز، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، پژوهشکده مطالعات راهبردی، سال ششم، شماره اول، بهار.
- انصاری، محمد مهدی. برزگر، ابراهیم. (۱۳۹۳). الگوی پرورش و گزینش نخبگان سیاسی در جمهوری اسلامی ایران، *فصلنامه متین*، دوره ۴، شماره ۱۳، پیاپی ۱۳.

- آلتوسر، لویی. (۱۴۰۱). *دفاع از مارکس*، مترجم: هومن حسین زاده، تهران، انتشارات دمان.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی سیاسی*، تهران، نشر نی.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۴). *گذار به دموکراسی*، چاپ بهارم، تهران، نشر نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین. (۱۳۹۳). *زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران*، ترجمه علی اردستانی، چاپ چهارم، تهران، نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۱). *دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، تهران، نگاه معاصر.
- حسام قاضی، روزان، شهبازی، فاطمه. (۱۴۰۳). بحران احزاب سیاسی و جایگاه حزب جمهوری اسلامی در انسجام نیروهای اسلام گرا، *فصلنامه بحران پژوهی جهان اسلام*، دوره ۱۱، شماره ۴، پیاپی ۳۵.
- دیگار، ژان پیر. هوراد، برنار. ریشار، یان. (۱۳۷۸). *ایران در قرن بیستم*، ترجمه عبدالرضا (هوشنگ) مهدوی، چاپ ۲، تهران، نشر البرز.
- رزاقی، ابراهیم. (۱۳۷۶). *نقدی بر خصوصی‌سازی ایران*، تهران، مؤسس خدمات فرهنگی رسا.
- رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۹۶). *توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی آن*، انتشارات شرکت سهامی انتشار، چاپ یازدهم.
- صابر دمیرچی، حسین. (۱۴۰۱). واکاوی عوامل ساختاری و نیروهای فرآیندی اعتراضات مردمی خیابانی در جمهوری اسلامی ایران، *فصلنامه بحران پژوهی جهان اسلام*، دوره ۹، شماره ۳، پیاپی ۲۶.
- فروند، ژولین. (۱۳۶۲). *جامعه‌شناسی ماکس وبر*، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، تهران: نشر نیکان.
- کدی، نیکی. (۱۳۸۵). *نتایج انقلاب ایران*، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران: نشر ققنوس، چاپ دوم.
- کرایب، یان. (۱۳۹۱). *نظریه اجتماعی کلاسیک*، ترجمه شهناز مسمی پرست، تهران: نشر آگه، چاپ ششم.
- لینل، دانیل. (۱۳۸۱). *تبیین در علوم اجتماعی*، ترجمه عبدالکریم سروش، تهران، نشر صراط.
- مالجو، محمد. (۱۳۸۶). *اقتصاد سیاسی ظهور دولت نهم*، گفتگو، شماره ۴۹.
- مالجو، محمد. (۱۳۸۸). *اقتصاد سیاسی مناقشه بیست و دوم خرداد*، گفتگو، شماره ۵۴.
- مالجو، محمد. (۱۳۹۶). *صف‌آرایی ناگزیر طبقاتی*، روزنامه اعتماد، شماره ۳۹۹۸ به تاریخ ۹۶/۱۰/۲۰، صفحه ۱۰ (اقتصاد).
- مالجو، محمد. (۱۳۹۷). *تأملی بر جامعه ناآرام و بحران‌های پیش‌رو*، سایت میدان، ۵ آبان.
- موتقی، سید احمد. (۱۳۸۵). *اقتصاد سیاسی ایران در دوره جمهوری اسلامی ایران*، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، (شماره ۷۱)، شماره صفحات ۳۱۱-۳۵۳.
- موزلیس، نیکوس. (۱۹۷۸). *ایدئولوژی و سیاست طبقاتی*، *نقد ارنستو لاکلاو*، مترجم حسن مرتضوی، سایت نقد اقتصاد سیاسی.
- مؤمنی، فرشاد. (۱۳۹۵). *اتحاد سه گانه علیه توسعه*، خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۲۷ مهر.
- هالیدی، فرد. (۱۳۵۸). *ایران، دیکتاتوری و توسعه سرمایه‌داری*، ترجمه محسن یلفانی و علی طلوع، تهران، انتشارات علم.

منابع انگلیسی

- Beblawi H. & Luciani G. (1987). *The Rentier State*, London, croom Helm.
- Cox R.W. (1987). *Production, Power and World Order Social Forces in the Making of History*, New York: Columbia University Press

- Patricia Rakel, E. (2008). *The Iranian Political Elite; State and Society Relations, and Foreign Relations since the Islamic Revolution*, Agnietenkapel der Universiteit op vrijdag 16 mei 2008, te 12.00 uur
- Poulantzas N. (1975). *Political Power and Social Classes* pp.229-45
- Poulantzas T. (1978). *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, Presses Universitaires de France. 300p
- Skacpol, T. (1990). "Rentier State and Shia Islam in the Iranian Revolution" in *Theda Skacpol, Social revolutions in the modern world*, Cambridge: Cambridge university press.

Translated References to English

- Estvar, Majid. (2017). Transition to Democracy in Iran with Emphasis on the Role of the Ruling Elites, *Journal of State Studies*, Volume 3, Issue 11, Pages 53-86. [In Persian]
- Scotchpool, Ted. (2003). The Rentier State and Shiite Islam in the Iranian Revolution, translated by Mohammad Taghi Delforuz, *Strategic Studies Quarterly*, Strategic Studies Research Institute, Year 6, Issue 1, Spring. [In Persian]
- Ansari, Mohammad Mehdi. Barzegar, Ebrahim. (2014). The Model of Cultivation and Selection of Political Elites in the Islamic Republic of Iran, *Matin Quarterly*, Volume 4, Number 13, Serial 13. [In Persian]
- Althusser, Louis. (1401). *Defending Marx*, translated by Hooman Hosseinzadeh, Tehran, Daman Publications. [In Persian]
- Bashirieh, Hossein. (2004). *Political Sociology*, Tehran, Ney Publication. [In Persian]
- Bashirieh, Hossein. (2005). *Transition to Democracy*, Paharam Press, Tehran, Negah Moaser Publishing House. [In Persian]
- Bashirieh, Hossein. (2014). *Social Contexts of the Iranian Revolution*, translated by Ali Ardestan, fourth edition, Tehran, Negah Moaser. [In Persian]
- Bashirieh, Hossein. (2002). *An Introduction to Iranian Political Sociology*, Tehran, Contemporary Perspective. [In Persian]
- Hessam Ghazi, Rojan. Shahbazi, Fatemeh. (1403). The Crisis of Political Parties and the Position of the Islamic Republic Party in the Unity of Islamist Forces, *Quarterly Journal of Crisis Studies in the Islamic World*, Volume 11, Number 4, Series 35. [In Persian]
- Digar, Jean-Pierre. Horad, Bernard. Richard, Jan. (1999). *Iran in the Twentieth Century*, translated by Abdolreza (Hooshang) Mahdavi, 2nd edition, Tehran, Alborz Publications. [In Persian]
- Razzaghi, Ebrahim. (1997). *Critique of the Privatization of Iran*, Tehran, Founder of Rasa Cultural Services. [In Persian]
- Rafipour, Faramarz. (2017). *Development and Conflict: An Attempt to Analyze the Islamic Revolution and Its Social Issues*, Publications of the Joint Stock Company, 11th Edition. [In Persian]
- Saber Damirchi, Hossein. (1401). Analysis of structural factors and process forces of popular street protests in the Islamic Republic of Iran, *Quarterly Journal of Crisis Studies of the Islamic World*, Volume 9, Number 3, Serial 26. [In Persian]
- Freund, Julien. (1983). *Max Weber's Sociology*, translated by Abdolhossein Nik-Gohar, Tehran: Nikan Publishing House. [In Persian]
- Kodi, Niki. (2006). *Results of the Iranian Revolution*. Translated by Mehdi Haghightkakh, Tehran: Qoqnoos Publishing House, second edition. [In Persian]
- Kraib, Jan. (2012). *Classical Social Theory*, translated by Shahnaz Masmiparast, Tehran: Ageh Publishing, Pope Sixth. [In Persian]
- Little, Daniel. (2002). *Explanation in the Social Sciences*, translated by Abdolkarim Soroush, Tehran, Sirat Publishing House. [In Persian]
- Malejo, Mohammad. (2007). The Political Economy of the Emergence of the Ninth State, *Dialogue*, No. 49. [In Persian]
- Malejo, Mohammad. (2009). Political Economy of the 22nd of Khordad Conflict, *Dialogue*, No. 54 [In Persian]
- Malejo, Mohammad. (2017). The inevitable class alignment, *Etemad Newspaper*, No. 3998, dated 10/20/17, page 10 (Economy). [In Persian]

-
- Malejo, Mohammad. (2018). A Reflection on the Uneasy Society and the Coming Crises, Maidan Site, November 20, 2018. **[In Persian]**
- Moosaghi, Seyed Ahmad. (2006). Iran's Political Economy during the Islamic Republic of Iran, Journal of the Faculty of Law and Political Sciences, (No. 71), pp. 311-353. **[In Persian]**
- Moselis, Nikos. (1978). Ideology and Class Politics, Critique of Ernesto Laclau, Translated by Hassan Mortazavi, Political Economy Critique Site. **[In Persian]**
- Momeni, Farshad. (2016). Triple Alliance Against Development, Islamic Republic News Agency, October 17. **[In Persian]**
- Halliday, Fred. (1979). Iran, Dictatorship and the Development of Capitalism, translated by Mohsen Yalfani and Ali Tolo, Tehran, Alam Publications. **[In Persian]**